

e-ISSN: 2148-0494

dergıabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2017, Cilt:5, Sayı:9, 5:41-65

Gönderim Tarihi: 16.03.2017

Kabul Tarihi: 26.05.2017

OSMANLIDA TEFSİR HAŞİYESİ GELENEĞİ: ATÛFİ ÖRNEĞİ

Osman KARA*

Öz

Amasya; Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nin önemli idari ve kültürel merkezlerinden birisidir. Amasya'da kurulan medreseler ilim ve kültür hayatına büyük katkılar sunmuş, dini ve fenni ilimler alanında birçok ilim ve sanat adamı yetişmiş, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun değişik şehirlerinde önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Amasya'da yetişen bu çok yönlü âlimlerden birisi de Hayreddin Hızır el-Atûfî'dir. Merzifon'da doğan ve Amasya medreselerinde ders veren hocalardan dini ve pozitif ilimler dersleri alan Atûfî İstanbul'da Saray hocalığına tayin edilmiştir. Daha sonra bu görevinden ayrılan Atûfî camilerde vaaz ve tefsir sohbetleri yapmıştır. Tıp, kalam, tefsir, hadîs ve mantık alanında eserler kaleme almıştır. Hadîs şerhciliği konusunda meşhur olan müellif, tefsir alanında da Osmanlı medreselerinde okutulan Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerine birer hâşiye yazmıştır. Eserlerin İstanbul kütüphanelerinde el yazma nüshaları mevcuttur. Bu makale hâşiye geleneği çerçevesinde müellifin tefsire yaptığı katkıları analiz etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Atûfî, Hâşiye, Tefsir, Şerh, Medrese.

TAFSİR OF ANNOTATION (KHASHIYA) TRADITION IN OTTOMAN EMPIRE: ATUFI EXAMPLE

Abstract

Amasya is one the most important administrative and cultural centers of the Ottoman and Seljuk periods. Madrasas established in Amasya had contributed much to scientific and cultural life, and many scholars and artists had been educated in the positive and religious fields, and they had submitted important contributions in the different cities –mainly Istanbul- of Anatolia. Atufi is one of those all-round scholars educated in Amasya. He, who was born in Merzifon, and took courses about religious and positive sciences from the scholars who gave lectures in the Mamasya madrasas, had been assigned as an instructor to the Palaca in Istanbul. Then quitting that position, Atufi began to give preaches and exegesis talks in various mosques. He produced works on medicine, kalam (theology), tafsir (exegesis), hadith and logic fields. As an eminent author at hadith commentary, he also wrote annotations on both the Zamahshari and Beyzavi exeges which were taught at the Ottoman madrasas as well. At libraries in Istanbul, copies of manuscripts are available. This article aims to analyze his contribution to exegesis within the farmework and the tradition of comment and annotation.

Keywords: Atufi, Annotation, Exegesis, Commentary, Madrasa.

Giriş

İslâm düşünce geleneğinin önemli halkalarından biri olan ve başta dini ilimler olmak üzere felsefe, tarih, edebiyat, mimari ve güzel sanatlar alanlarında

* Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, okara@nku.edu.tr **ORCID ID** 0000-0001-9531-8123

kendisini ifade eden Osmanlı düşüncesi, üzümlere ifade etmek gerekirse çok az incelenmiş bir alandır. Oysa önemli eserlerin kaleme alındığı bu dönem, istikrar ve sürekliliğin olduğu nazarî ve entelektüel bir birikim üzerine inşa edilmiştir. Ancak yakın zamanlara kadar, bu dönem hakkındaki bilgi ve kanaatlerimiz, güvenilir bir tasvir ortaya koymaktan uzak olan sınırlı sayıdaki metinler üzerine yapılmış çalışmalara dayanmaktaydı. Osmanlı'da, ağırlıklı olarak Arapça kaleme alınan eserler üzerine yapılan çalışmalar ise yakın zamana kadar belirli eserlerle sınırlı kalmıştır. Ancak son yıllarda, bu dönemin düşüncesine ilgi artmış, nitelikli ve özgün çalışmalarda ciddi oranda artış görülmeye başlanmıştır. Çok farklı disiplinlerde tezahür eden Osmanlı düşüncesinin önemli bir türü de tefsir ilmidir. Bu dönemde tefsir çalışmaları Kur'an'ın dirayet, işârî ve dilbilimsel yönden tefsirini yapan müstakil eserlerin yanı sıra daha çok İslam dünyasında tanınmış belirli tefsirlere yapılan hâşiye ve ta'lik çalışmaları şeklinde devam etmiştir.

Osmanlı döneminin telif geleneğinin daha çok şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler üzerinden devam etmesinin en önemli sebeplerinden birisi medrese eğitim sistemidir. Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere Konya, Kayseri, Niğde, Sivas, Kastamonu, Kütahya, Bursa, İznik, Birgi, Tire ve Amasya gibi pek çok Anadolu şehri birer ilim merkeziydi.¹ İlim ve eğitim faaliyetlerinin yapıldığı medreselerde okutulan tefsir, ilimlerin zirvesi kabul edilmiş, alt seviyede okutulan ilimler ise Kur'an'ı anlamada birer basamak olarak kabul edilmiştir.² Medreselerdeki eğitim faaliyetlerinin yanı sıra cami, tekke ve saraylarda da tefsir ilminin sistemli bir ders şeklinde takip edildiği görülmektedir.³ Bu eğitim sistemi çerçevesinde medreselerde başta şer'i ilimler olmak üzere tarih, hat ve şiir gibi alanlarda pek çok âlim ve sanatkâr yetişmiştir.⁴

Bu müesseselerde yetişen âlimlerden birisi de tıp, kelam, tefsir, hadîs ve mantık gibi ilimlerde eserler kaleme almış olan Hayreddin Hızır el-Atûfî'dir (ö. 948/1542). Özellikle hadîs şerhciliği konusunda tanınan Atûfî, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Zemahşerî'nin tefsirine *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf* ve Beyzâvî tefsirine *Mir'âtü't-Te'vîl* ismiyle iki hâşiye yazmıştır.⁵ Atûfî dönemin ilim anlayışını ve hâşiye yöntemini uyguladığı bu eserlerinde tefsirin farklı yönelişlerine, dilbilimsel analizlere ve 'ulûmu'l-Kur'ân'a dair bilgilere yer verdiği görülmektedir. Biz bu makalede bir döneme damgasını vuran hâşiye

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 1973, s. 79.

² Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997, I, 74-75.

³ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân Dergisi*, 1991/1, 250.

⁴ Recep Orhan Özel, "Yusuf Sinânuddîn el-Amâsî (1000/1592) ve 'Tebyînü'l-Mehârim' Adlı Eseri", *Usûl İslami Araştırmalar Dergisi*, 20/ 20 (2013), s. 114.

⁵ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1957, I, 672; Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Amasya, 2004, IX, 218-219; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Ravza yayınları, 2008, II, 642.

geleneğinin önemine ve ortaya çıkış sebeplerine dikkat çektikten sonra, Atûffî'nin bu iki eserini merkeze alarak hâşiye geleneği bağlamında tefsire sunduğu katkıları ele alacağız.

I. Tefsirde Hâşiye Geleneği

Tefsirlerdeki anlamı kapalı ifadelerin izahı, eksik noktaların ikmali, hataların tenkit ve tashihi ile muhaşşîlerin özgün yorum ve eleştirilerini ihtiva eden hâşiyeler, tefsir ilmi açısından önemli bir yere sahiptir. Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirleri tefsir tedrisatı ve telifinde hâşiye ve ta'lik yazmak için en çok tercih edilen eserlerdir. Tefsirlere hâşiye yazılmasının önemi ve sebeplerine geçmeden önce bu kavramların anlam çerçevesini ele almamız gerekir.

A. Kavramsal Çerçeve

İlahi mesaj ne kadar açık ve anlaşılır olursa olsun insanların bilgi ve kültür düzeyleri farklı olduğundan herkesin onu aynı şekilde anlaması mümkün değildir. Nitekim Kur'an-ı Kerim "*mübîn*" sıfatıyla nitelendiği halde bir kısım ayetler başka ayetlerle tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber'in hadîsleri de yerine göre Kur'an'ın lafzını veya manasını açıklar mahiyettedir.⁶ Dini metinleri yorumlama faaliyetlerinde şerh, hâşiye ve ta'lik çokça kullandığımız kavramlardır.

Şerh sözlükte "eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek" demektir.⁷ Literatürde sonuncu manadan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklinde ortaya çıkmıştır. Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.⁸

Hâşiye ise sözlükte "doldurmak; gereğinden fazla söz söylemek, galat ve kabih söz" anlamlarına gelen *haşv* kökünden türetilmiş bir isim olup⁹ "söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk" demektir. Terim olarak ise, "bir yazı sayfasının altına, metnin herhangi bir noktasıyla ilgili olarak yazılan açıklama, dipnot" manasında olup hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır. Yine aynı kökten gelen tahşiye "hâşiye yazmak" ve muhaşşî de "hâşiye yazan" demektir. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler, hem şerhte hem

⁶ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 420.

⁷ İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim,, *Lisanu'l-'arab*, Daru sadır, Beyrut ts., II, 497.

⁸ Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555.

⁹ Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. İbrahim et-Terzi), Kuveyt: Daru ihyai't-turasi'l-'arabî, 1987, XXXVIII, 433; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, XIV, 180.

de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, ayet, hadîs ve şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir.¹⁰

Bir başka telif türü *ta'lik* ise sözlükte “asılı olmak, yapışmak, ilişmek” manasındaki *'alak* kökünden türemiştir. “İliştirmek, iliştirilen şey” anlamlarına gelen *ta'lik/ta'lika* kelimesinin çoğulu olan *ta'likât/te'âlik* ise “bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilâve, çıkarma ve tashîh mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar” demektir. Ayrıca bir alimin bir ilim alanındaki görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı risale veya kitaplar için kullanılır. *Ta'lik*, İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar, bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserler için de kullanılmaktadır.¹¹

Açıklama niteliğinde kaleme alınan *ta'likât*, bir eserin anlaşılmasını yerlerini açıklığa kavuşturmaya yönelik olduğu gibi konuyu daha ayrıntılı biçimde ortaya koymak amacıyla da yapılmıştır. Yazma ve basma eserlerde *ta'likât* hâşiyede görüldüğü üzere sayfa kenarlarına konulur. Satır aralarına düşülen kısa notlara ise hâşiyenin yanı sıra *ta'likât* da denilmiştir. Gerek hâşiye gerekse şerh ve *ta'lik* kavramları açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Bu hususta genel bir kural bulunmamakla birlikte mesela, zamirin merciini göstermek, bazı kelimelerin manasını açıklamak veya gramer bakımından cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek (i'rab) için üzerlerine bir işaret koyulduktan sonra sayfa kenarında aynı işaret altında gerekli açıklamaların yapıldığı eserlere de *ta'likât* adı verilir. Metinde geçen âyet ve hadisleri açıklayıp bunların kaynağına dair bilgi vermek amacıyla yazılan *ta'likât*lar da vardır. Birçok eserde sayfa kenarlarına düşülen notların başında fâide, latîfe, tenbîh ve nükte gibi kayıtların yer aldığı görülür. *Ta'likât* türü eserler daha çok başka müelliflerin kitaplarına yazılan, bazen doğrudan metin, bazen de şerh ve hâşiye üzerine düşülmüş notlardır. Bazen *ta'lik* ile hâşiyeyi birbirinden ayırt etmek güç olmakla birlikte bazıları *ta'lik*in hâşiyeden daha az rastlanan mülâhazalar olduğunu söyler.¹² Hâşiye türü eserler metinden ziyade şerhteki bazı güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlayıcı bilgi verme ve yerine göre eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilavelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya talebelere ait ders notlarının düzenlenmesi sonucunda meydana geldiği söylenebilir.

B. Hâşiye Geleneğini Ortaya Çıkaran Sebepler

Tefsire dair görüşlerini incelediğimiz 'Atûfi Osmanlı'nın belli bir döneminde yetişmiş bir alimdir. 'Atûfi'nin tefsire dair telif ettiği iki hâşiyeyi incelemeye geçmeden önce hâşiye yazmayı gerektiren sebepler üzerinde durmamız

¹⁰ Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 419.

¹¹ Sedat Şensoy, “*Ta'likât*”, *DİA*, XXXIX, 508.

¹² Sedat Şensoy, “*Ta'likât*”, *DİA*, XXXIX, 508-509.

gerekmektedir. Çünkü biz burada hâşiyeye geleneğini ortaya çıkararak sebepleri belirlemeye çalışırken merkeze aldığımız müellifin yaşadığı dönem olan Osmanlı ilim geleneğindeki benzer süreci de değerlendirmeye tabi tutacağız. Bu sebeple bir taraftan ana sebepleri tespit ederken bir taraftan da bu sebeplerin benzer bir sürecini teşkil eden Osmanlı ilim geleneğine yansıma biçimlerine de dikkat çekmeye gayret edeceğiz.

Öncelikle şunu ifade edelim ki, şerh, hâşiyeye ve ta'liklerin temelinde sadece metni anlama ve çözümleme değil, aynı zamanda eleştiri de vardır.¹³ Çünkü anlama ve açıklama, ana metinle irtibat kurmanın önemli bir basamağı olmakla birlikte biricik amacı değildir. Hâşiyeye yazan müellifin amacı doğru anlaşıldıktan sonra, belki ana hatlarıyla ele alınan konunun ayrıntılarını ve delillerini tartışmakta, sonra diğer alimlerin farklı yaklaşımlarını dile getirmekte ve nihayet kendi görüş ve itirazlarını ortaya koymaktadır. Şerh ve hâşiyelerde takip edilen yöntem genelde bu şekildedir.¹⁴ Atûfî'nin *Mir'âtu't-te'vîl* adlı hâşiyesi bu türe örnek gösterilebilecek eserlerdendir. O, Beyzâvî tefsirinden farklı sûrelerden seçtiği bazı ayetlerin tefsirinde Beyzâvî'nin görüşlerine açıklamalar yaptığı gibi bazen de eleştiriler yöneltir. Bazen de Zemahşerî'nin aynı ayetlere ilişkin açıklamalarıyla karşılaştırma yaparak tercihlerde bulunur. Atûfî'nin de ifade ettiği gibi bu eser Beyzâvî'nin *kîle* lafzıyla alıntılı olduğu ve zayıflığına dikkat çektiği görüş ve düşüncelerindeki muğlak kalan ve vuzuha kavuşmayan kısımlara yapılan eleştirilere cevap sadedinde yapılan açıklama, ilave ve eklemelerdir.¹⁵

Ayrıca şerh, hâşiyeye ve ta'likler medreselerde okutulan ders notlarıdır. Ders notları vasıtasıyla talebe dersi müzakere ederken bu notlardan istifade eder. Çünkü Osmanlı dönemi tefsir hâşiyelerinde genel olarak tefsirlerin müşkil yerleri çözüme kavuşturulmuş, izaha muhtaç yerler açıklanmış, sûrelerin isimleri, ayet sayıları ve nüzûl sebepleri hakkında farklı bilgiler dikkate arz edilmiş, sarf-nahiv, belâgat ve lugate dair tahliller yapılmıştır. Hatalı görülen yerler eleştirilmiş, düzeltmeler yapılmış, başka müfessirlerin görüşleri dile getirilmiş, müfessirin görüşünü destekleyen nakillerde bulunulmuş, sûrelerin faziletine dair zikredilen hadisler tahrîc edilmiş, kıraat vecihleri incelenmiş, itikâdi konularda it'izâlî düşüncelere karşı ikazlar yapılmıştır.¹⁶

Osmanlı müfessirleri tam ve müstakil tefsir yazmaktan çok şerh ve hâşiyeye türü çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bu olgu ilmî kifayetsizlik ve liyakatsizlikten

¹³ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Tefsire Hizmetleri*, Ensar Tartışmalı İlmi Toplantıları, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 172.

¹⁴ Mesut Kaya, "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği: Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 33 (2015), 3.

¹⁵ Atûfî, *Mir'âtu't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim Paşa, nr. 215, vr., 114b-116a.

¹⁶ Osmanlı dönemi bazı hâşiyelerin metod ve muhtevası hakkındaki değerlendirmeler için bk: Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

öte, büyük ölçüde dönemin hâkim ilim anlayışıyla ilgilidir. Osmanlılarda şerh ve hâşiye türü çalışmalara ağırlık verildiği, az sayıdaki telif tefsirlerin de özgün nitelikte olmadığı söylenebilir. Ancak şerh ve hâşiye türü çalışmaların dönemin hâkim ilim anlayışına ayna tutmasının yanında mevcut bilgi ve kültürün gelecek nesillere zenginleştirilerek aktarılmasında çok önemli bir işleve sahip olduğu unutulmamalıdır.¹⁷

C. Tefsir Geleneğinde Hâşiyelerin Yeri

Günümüzde şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmaları üzerinden Osmanlı dönemi tefsir faaliyetlerine karşı küçümseme ve değersizleştirme şeklinde tezahür eden olumsuz bir tavır söz konusudur. Bu anlayışa göre Kur'an'ı anlama ve yorumlama çalışmaları gramer tahlillerine, ezbercilik ve tekrarlara boğulduğu için bu dönemde kaleme alınan eserlerin özgünlüğünün olmadığı iddia edilmiştir.¹⁸ Gazzâlî'den (ö. 505/1111) sonra İslam dünyasının taklit batağına saplandığı, ictihad kapısının kapandığı mezheplerin katılaştığı, mutlak müctehidlerin tarihe karıştığı, felsefe ve hür düşüncenin gelişmediği iddia edilmiştir. Mutaassıp fakihler ve kelamcılar elinde İslam dünyasının sadece canlılığını değil ve derinliğini yitirdiği ve bu sebeple ilimde devamlılığın ve çeşitliliğin yok olduğu, ilerlemenin durduğu, özgün eserlerin telif edilmediği, şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türü eserler yazılarak önceki düşüncelerin tekrar edildiği şeklinde negatif söylemler oluşmuştur.¹⁹

Aydınlanma felsefesinin etkilerinin İslâm dünyasında belirgin biçimde hissedilmeye ve reformist söylemlerin ilmî çevrelere hâkim olmaya başlamasıyla birlikte, klasik metinler ve bunlar üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler hakkında olumsuz görüş ve kanaatler oluşmaya başlamıştır. Özgün fikir ve eser arayışı, herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın ve bir aidiyet kaygısı taşımaksızın bireyin tek başına varlığını ortaya koyabilmesi gerektiği düşüncesi, daha çok üstat-metin-mezhep etrafında düşünce üretme biçimi olan şerh ve hâşiye yazıcılığını eleştiri oklarının hedefi haline getirmiştir.²⁰ Bu düşüncenin etkisiyledir ki tefsir tarihi literatüründe bu dönem görmezlikten gelinmiş ve yeterli düzeyde incelenmemiştir.

Bu durumu ortaya çıkaran pek çok sebep zikretmek mümkündür. Modernleşme süreciyle birlikte klasik tarzda eğitim veren medreselerin geri plana itilmesi, önemli ölçüde hicrî V. ve VI. yüzyıllarda kurumsallaşan medrese eğitim

¹⁷ Mustafa Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *KATÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2014), 15.

¹⁸ Şükrü Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültür ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013, s. 63.

¹⁹ Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'-Bir Histoğrafik Eleştiri Denemesi-", *İslamiyât*, 2/4 (1999), 52-54.

²⁰ Eleştiriler ve karşıt eleştiriler için bk: Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, (çev. Alparslan Açıkgenç, Hayri Kırbasoğlu) Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998, s. 91-93; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), İstanbul: Kitabevi, 2001, s. 57; İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân Dergisi*, 15/28 (2010), 1-67.

sisteminin ortaya çıkardığı metinler olan şerh ve hâşiyeleri de gözden düşürmüştür. Buna ek olarak matbu kitapların yaygınlaşması, şerh ve hâşiye türü eserlerin neşredil(e)memiş olması veya neşirlerinin sağlıklı yapı(a)maması, bu tür eserlerle bağımızın bütünüyle kopmasına sebep olmuştur. Bu kopuş zamanla, yukarıda söz konusu ettiğimiz ideolojik şartlanmanın da etkisiyle iyice derinleşmiştir. Şerh ve hâşiyeler, ana metni açıklamanın dışında bir amaca sahip olmayan, bilgi ve düşünce üretme noktasında bir değer taşımayan eserler kategorisine indirgenmiş; yüzyıllarca sahih bilginin kuşaktan kuşağa aktarılmasında bir köprü vazifesi gören ve ilmî devamlılığın sağlanmasına önemli katkıları bulunan bir telif geleneği yok sayılmıştır.²¹ Ancak son dönemde Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarının araştırma konusu yapılarak incelenmesi, literatürün tespit edilerek gerekli çalışmaların yapılmaya başlanması tarihi kültür mirasımızın değerlendirilerek ilim âleminin istifadesine sunulması sevindirici ve takdire şayan bir gelişmedir.²² Tarihi kültürel mirasımızın gelecek nesillere aktarılması ve geçmişimizle bağımızın yeniden kurulması açısından bu tür çalışmaların sürdürülmesi zaruridir.

Şerh, hâşiye ve ta'lik geleneğinin ortaya çıkış nedenleri, olumlu ve olumsuz yönleri, yapılan çalışmaların ilmi geleneğe katkıları ve ortaya konan eserlerin ilmi değeri konusunda ciddi araştırmalar yapılmadan,²³ Osmanlı döneminde tefsir ilmine hâşiyeciliğin hâkim olduğu ve bu alanda çok da itibar edilecek ciddi eserlerin ortaya koyulmadığı şeklinde olumsuz yaklaşıma dayalı ciddiyetten ve ilmi tenkitten uzak insafsız eleştirilerin bilimsel hiçbir değeri yoktur. Hâşiyeciliğin ve bunun neticesinde ortaya konan eserlerin tefsir tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü 'şerh-hâşiye geleneği', İslam ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere muhkem bir tarzda aktarılmasında çok büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla oluşmuştur.²⁴

D. Zemahşerî ve Beyzâvî'ye Hâşiye Yazılma Nedenleri

Osmanlı medreselerinde okutulan tefsirler, kendisinden sonra yazılan tefsirlere kaynaklık yapmış ve İslam dünyasında meşhur olan, üzerlerine pek çok şerh ve hâşiye yazılan eserlerdir. Bunlar içerisinde en çok rağbet göreni Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirleridir. Hâşiye geleneğini ortaya çıkaran sebeplerin pek çoğu özelde bu iki tefsiri de kapsar. Çünkü Beyzâvî'nin (ö. 685/1256) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsiri, Osmanlı uleması için apayrı bir yere sahiptir. Edebî ve

²¹ Mesut Kaya, "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği: Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme", s. 2.

²² Bu konuyu gündemine alan İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin tertip ettiği ilmi toplantılar neticesinde ortaya konan Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I-II adlı eserler kültür mirasımız ve gelecek adına ümit vadeden çalışmalardır.

²³ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 167.

²⁴ Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", s. 58.

felsefî tahlillerin veciz bir üslûpla formüle edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen gerek medreselerde gerekse Huzur Dersleri'nde ağırlıklı olarak bu eser takip edilmiştir. Aralarında Osmanlı alimlerinin de bulunduğu yüzlerce müellif bu tefsire hâşiye yazmış onu telhis etmiş, hadîslerini tahric etmiştir.²⁵ Bu eserin tamamı veya İhlas, Fatiha, Mülk ve Yasin gibi bazı sûre ve ayetleri üzerinde şerh, hâşiye veya ta'lik tarzında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı 250 den fazladır.²⁶ Bu tefsirin beliğ üslûbu, ayetlerin manalarını derin bir tefekkür süzgecinden geçirmesi, ayetlerin tefsirinde rivayetlerin yanı sıra nahiv, belâgat, kelim ve fıkıh gibi dirayet ilimlerinden de yararlanması, bu kitabın değerini artırmıştır.²⁷ Özellikle bu tefsirin muğlak, müphem ve izaha muhtaç yönlerinin çok olması hâşiyelerin yazılmasına sebep olmuştur.²⁸ Çünkü Beyzâvî'nin tefsirini anlayabilmek için ciddi bir çaba ve altyapı gerekmektedir. Bu durum dersi okutan hocanın, metni anlaşılır kılmak için müphem ve muğlak yerleri kimi zaman detaylandırarak, kimi zaman eleştirerek hâşiye çalışması yapma gereği duymuş olabileceğini akla getirmektedir.²⁹

Bazı âlimler; nahivden hadîse, mantıktan astronomiye kadar oldukça geniş bir ilgi alanına sahip ve bu alanlarda eser telif etmiş olan Beyzâvî'nin³⁰ Ehl-i sünnet görüşüne bağlı bir âlim, özellikle de farklı ilim dallarında derin bilgiye sahip bir uzman olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum Atûfî'nin de belirttiği gibi, onun bazen filozofların bazen astronomi âlimlerinin ıstılahlarını, bazen de tasavvuf ehlinin remzî (sembolik) yorumlarını kullanmasına sebep olmuştur. Ancak o bu görüşlerini genelde *kîle* lafzıyla ifade etmiştir. Beyzâvî ayetin yorumunda Ehl-i sünnetin görüşünü tercih ettiğini, diğer görüşlerin ikinci, üçüncü ve dördüncü görüş olarak mecrûh veya merdûd zayıf görüşler olduğuna dikkat çekmek için bu lafızla zikrettiğini ima etmiştir.³¹

Beyzâvî'ye hâşiye yazılmasının sebeplerinden birisi de Mu'tezile gibi Ehl-i sünnet dışındaki mezheplere karşı itikatta Ehl-i sünnet mezheplerinden olan Eş'arî mezhebini müdafaa etmesidir. Bu özelliğinden dolayı Osmanlı medreselerinde ders

²⁵ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011, s. 111; Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 251; Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2014), 216.

²⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *DİA*, XI, 261; Beyzâvî'nin tefsirine yazılan şerh, hâşiye ve ta'liklerin listesi için bk. Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü", s. 193-210.

²⁷ Mahmut Ay, *Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri*, *Tefsir*, (ed: Mehmet Akif Koç), Ankara 2015, s. 271.

²⁸ Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 419-422.

²⁹ Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 271.

³⁰ Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 46.

³¹ Atûfî, *Mir'âtu't-te'vîl*, vr. 115b.

kitabı olarak okutulmuş ve üzerine şerhler yazılmıştır.³² Ancak tefsiri üzerine en çok şerh, hâşiyeye ve ta'lik yazılan eser ünvanını elinde bulunduran Beyzâvî bu şerh ve hâşiyelerde ve müstakil eserlerde birçok açıdan da eleştirilmiştir.³³

Beyzâvî'nin mu'tezilî tefsirin önemli kaynaklarından sayılan *Keşşâf*'ı bu fikirlerden arındırdığı söylene de bazı yorumlarında onun Zemahşerî'nin i'tizalî izahlarından etkilendiği ve bu görüşleri tefsirine aldığı yönünde eleştirilere muhatap olmuştur. Suyûtî, bu tefsire yazdığı hâşiyesinde çeşitli konularda onun i'tizalî görüşlerden etkilendiğini belirterek bu konularda ona eleştiriler yöneltmiştir.³⁴ 'Atûfî'nin de özellikle belirttiği gibi ayetleri felsefi yorumlara tabi tutmuş, Kur'an'ı re'y ile açıklayıp rivayet yolunu terk etmiştir. Mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı bazı te'vîller sebebiyle sünni tefsir çizgisinden çıkmıştır.

Beyzâvî'nin tefsiri kadar yaygın olmamakla birlikte Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *Keşşâf* adlı tefsiri de Osmanlı uleması için vazgeçilmez bir kaynak ve medreselerde okutulan ders kitabı olmuştur.³⁵

II. Atûfî'nin Hayatı ve Eserleri

Müellifin eserlerinin değerlendirmesine ve tefsir görüşlerine değinmeden önce hayatı ve eserleri hakkında birkaç cümle ile de olsa bahsetmek uygun olacaktır. Me'ânî ve beyân ilimlerinde derinleşmiş, tefsir ilminde söz sahibi olan Atûfî,³⁶ Osmanlı âlimlerinden ilmi derinliği olan mütefennin bir zat olup Merzifonludur.³⁷ Kaynaklarda Kastamonî ve Merzifonî nisbeleriyle yer alan Atûfî'nin babasının adı Mahmud'dur. Taşköprizâde onu Kastamonî nisbesiyle tanıtmakta ise de kendi el yazısı ile yazma eserlerinin bir kaçında Merzifonî nisbesini kullanmıştır.³⁸ Kastamonî nisbesini kullandığına dair bilgiler de vardır.³⁹ Atûfî dönemin tanınmış alimlerinden Bahşî Halife'den tefsir ve hadîs, Amasyalı Mevlana Abdi'den ilm-i me'ânî, Kadızâde'nin torunu meşhur riyaziyeci Kutbuddin Muhammed'den riyaziyye, Bursalı Mevlana Hocazade'den fıkıh usûlü ve Efdalzâde'den fıkıh okumuştur.⁴⁰ Şöhreti sebebiyle Sultan II. Beyazıt tarafından

³² Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 271.

³³ Beyzâvî'yi eleştirenler için bk. Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri*, s. 31.

³⁴ Harun Abacı, *Beyzâvî ve Neseffî'deki İ'tizal Etkilerinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 29-30; Nihat Uzun, *İslam Tefsir geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri*, s. 32.

³⁵ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 41.

³⁶ Taşköprizâde, *Şakâiku'n-nu'maniyye fi 'ulemâ-i Devlet-i Osmaniyye*, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-arabî, 1975, s. 250.

³⁷ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Meral Yayınları, ts., I, 255-256.

³⁸ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255; İsmail L. Çakan, "Atûfî", *DİA*, IV, 99.

³⁹ Sadık Cihan, "Hayreddin b. Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-Atûfî "Kastamonî" ve Hadîs Eserleri", *Erzurum: A.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1979), 65-75.

⁴⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255-256; Çakan, "Atûfî", *DİA*, IV, 99; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s.

İstanbul'a çağrılıp Saray-ı Hümayun muallimliğine tayin edilmiştir. Bir müddet sonra bu görevden ayrılarak camilerde vaaz ve tefsir sohbetleri yapmıştır.⁴¹ Daha sonra inzivaya çekilerek ömrünün sonuna kadar eser yazmakla meşgul olmuştur.⁴² Eserlerinin baş tarafında II. Bayezıt ve diğer Osmanlı padişahlarına övücü sözler söyleyerek dua etmiştir. Atûfî, 948/1542 yılında vefat etmiş Eyüp'te defnedilmiştir.⁴³

Atûfî'nin İstanbul kütüphanelerinde el yazma olarak tefsir, hadîs, kelam, tıp ve mantık ilimlerine dair telif, şerh ve hâşiye mahiyetinde pek çok eseri tespit edilmiştir.⁴⁴

Hadîs alanında *Keşfu'l-Meşârik fi şerh-i Meşâriki'l-envâr*,⁴⁵ *el-Enzâr*,⁴⁶ *el-Cevheretu'l-cinâniye fi mesâilil-imâniyye*,⁴⁷ *Risâle hâşiyetü şerhi'l-hadîsi'l-evvel*⁴⁸ adlı eserleri kaleme alan Atûfî, tıp ilminde, *Kitabu'l-'utas*,⁴⁹ *Hıfzu'l-ebdân li ad'afi'l-'ibâd*,⁵⁰ *Zahru'l-'atşan fi't-tıbbi'n-nebevî li ad'afi'l-'ibâd*,⁵¹ *Ravdu'l-insan fi tedâbir-i sıhhati'l-ebdân*⁵² *Akrabâdîn*,⁵³ *Mir'âtu'r-rüya fi't-ta'bîr*⁵⁴ adlı eserleri yazmıştır.

69; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûtâtî'l-mevcûde fi mektebât-i İstanbul ve Anadolî*, yy, ts., I, 504.

41 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 642.

42 Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255-256; Çakan, "Atûfî", *DİA*, IV, 99; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Tarihi*, s. 69.

43 Osman Fevzi Olcay, *Amasya Tarihi*, s. 69.

44 Ahmet Lütfi Çakan, "Atûfî", *DİA*, IV, 99 (İlgili maddede müellifin sadece yedi eseri zikredilmektedir.); Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 256, (Bu kitapta müellifin on iki eseri, ayrıca bunlardan başka kelam ve şiire dair bazı eserleri zikredilmektedir.); Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûtâ*, I, 504. (Bu kitapta müellifin 18 eseri nüshalarıyla birlikte zikredilmiştir.)

45 Süleymaniye Ktp., Molla Medrese, nr. 1953; Turhan V. Sultan, nr. 63; Hızır Yağcı, "Beyzâvî'nin "Envârü't-tenzîl" Adlı Eserine, Atûfî'nin Yazdığı "Mir'âtü't-te'vîl" Adlı Hâşiyesinde Rivayet Kullanımı", *Kars: Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 2016, 3.

46 Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 537; Şehzade Mehmed, nr. 8; Sinan Özdemir, *Hayreddîn Hızır el-Atûfî'nin Enzârü Şerhi'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkiki*, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

47 Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmet, nr. 607.

48 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 994, vr. 254-286.

49 Atûfî, *Kitabu'l-'utas*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 388; Fatih, nr. 994; Ayasofya, nr. 4079.

50 Nurosmaniye nr., 3546 vr., 183-185. Karabulut bu eserin ismini *Hıfzu'l-ebdân fi tedâbir-i sıhhati'l-ebdân* olarak tespit etmiştir. Ancak bu nüshada müellif tarafından bizim zikrettiğimiz isim kaydedilmiştir. Bk. Karabulut, *Mu'cemu'l-Mahtûtâ*, I, 504.

51 Sinan Özdemir tezinde bu eserin ismini *Zühru'l-insan* olarak tespit etmiştir. Bu hatalıdır, çünkü el yazmasında kitabın ismi *Zahru'l-'atşan fi't-tıbbi'n-nebevî li ad'afi'l-'ibâd* olarak belirtilmiştir. Bk. Sinan Özdemir, *Hayreddîn Hızır el-Atûfî'nin Enzârü Şerhi'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkiki*, s. 17; Atûfî, *Zahru'l-'atşan fi't-tıbbi'n-nebevî li ad'afi'l-'ibâd*, Süleymaniye Ktp, Nurosmaniye, nr. 144, vr. 184 a-b.

52 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3569, vr. 1-118; Bağdatlı Vehbi nr. 1392; Yozgat nr. 694; Nurosmaniye nr. 3546; Burdur İl halk Ktp., 1206-01.

53 Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-Mahtûtâ*, I, 504. Ali Rıza Karabulut iki nüshasını zikretmiştir. Bu kayda göre eserlerden biri Süleymaniye Ktp. Vehbi Efendi, nr. 1368'de; diğeri de Fatih, nr. 3556'dadır.

Diğer ilimlere ait ise, *Şerhu kasîdeti'l-bürde*,⁵⁵ *Şerhu İsağucî*,⁵⁶ *Murâkabetü'l-fenn fî mirsâdi'l-yakîn*,⁵⁷ *Şerhu Tuhfetu's-şahidî*,⁵⁸ *Risale fî Necâti'l-'ukubât*,⁵⁹ *Hâşiyetü evâili şerhi'l-Mevâkıf*⁶⁰ adlı eserlerini sayabiliriz.

III. Hâşiyeleri Bağlamında Atûfî'nin Tefsirciliği

Osmanlı dönemindeki tefsir faaliyetleri medreselerde ders tedrisatı, padişahın huzurunda Ramazan ayında yapılan Huzur dersleri, camiler ve irşad meclislerindeki vaaz ve tefsir dersleri şeklinde bir çerçeve arz eder. Atûfî de yukarıda belirttiğimiz gibi belli bir dönem medreselerde dersler verdikten sonra İstanbul camilerinde tefsir sohbetleri yaparak faaliyetlerini sürdürmüştür. Osmanlı medrese geleneği çerçevesinde müellif Zemahşerî ve Beyzâvî'ye iki hâşiye yazarak tefsir ilmine katkı sunmuştur. Burada onun hâşiyelerindeki metod ve muhtevayı tanıtarak tefsire yaptığı katkı hakkındaki düşüncelerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

A. Mir'âtu't-Te'vîl

Bu eser Atûfî'nin, Beyzâvî'nin tefsirinde bazı ayetlere yapmış olduğu yorumlara bazen eleştirel bazen kapalı kalan kısımları yaptığı izah ve ek bilgilerle vuzuha kavuşturan kısmi bir hâşiye çalışması niteliğindedir. Bu eserin mevcut veriler ışığında üç yazma nüshası bulunmaktadır.

- a. Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim Paşa 215 numarada kayıtlı olup 118 varaktır.
- b. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmet, 146 numarada kayıtlı olup 161 varaktır.
- c. Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, 25 numarada kayıtlı olup 138 varaktır.

1. Eserin Yazılma Sebebi

Atûfî, eserinin sonuç kısmında şu değerlendirmelerde bulunarak kitabını kaleme alma sebebini ve metodunu zikreder:

⁵⁴ Beyazıt Devlet Ktp, Veliyyuddin Efendi, nr. 3546, vr. 181a-184b.
⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4079; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 4352.
⁵⁶ Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr., 3210; Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmet, nr. 3420, vr., 1-56; müellif hattı, İzmir Milli Ktp. nr. 4/26, vr. 94-183, Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûtâ*, I, 504.
⁵⁷ Bu eseri Sinan Özdemir tezinde zikretmiştir. Yaptığımız araştırmada bu esere rastlayamadık. Sinan Özdemir, s. 15.
⁵⁸ Kayseri Raşit Efendi Ktp., nr. 2/27411, 35-204 vr. Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûtâ*, I, 504.
⁵⁹ Amasya İl Halk Kütüphanesi, nr. 1871, vr. 37b-40a; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûtâ*, I, 504. Ayrıca bu eserin bir nüshası da Süleymaniye Ktp, Yeni Cami, nr. 144 de kayıtlı olup ismi *Necâtu'l-'akabât* olarak kaydedilmiştir. vr., 198a-205b.
⁶⁰ Atûfî, *Hâşiyetü evâili şerhi'l-Mevâkıf*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2235, 45 vr.

Aklî ve naklî, usûl ve fûru', özellikle de Arapça sarf-nahiv ilimleriyle kırk yıl uğraştıktan sonra Beyzâvî'nin tefsirindeki bazı ayetlere yaptığı yorumların daha kolay anlaşılması için vaaz ve derslerimde bazı açıklama ve tasarruflarda bulunuyordum. Bu dersleri dinleyen talebeler bunları yazmamı istediler. Ben de hakikatin ortaya çıkması ve söylenen sözlerden kastedilen mananın açığa kavuşması düşüncesiyle onların bu isteklerine uygun olarak ve Allah'ın rızasını talep ederek bu işe giriştim. Muhakkik alimler Beyzâvî'nin Ehl-i sünnet görüşüne bağlı, özellikle de farklı ilim dallarında derin bilgiye sahip bir müfessir olduğunu ifade etmişlerdir. Bu özellikleri, bazen filozofların bazen Astronomi alimlerinin ıstılahlarını, bazen de tasavvuf ehlinin remzî (sembolik) yorumlarını kullanmasında kendini göstermiştir. Beyzâvî bu görüşleri genelde *kîle* lafzıyla ifade etmiştir. Beyzâvî ayetin yorumunda Ehl-i sünnetin görüşünü tercih ettiğini, zikrettiği diğer görüşlerin ikinci, üçüncü ve dördüncü görüş olarak mecruh veya merdud zayıf görüşler olduğuna dikkat çekmek için bu lafızla zikrettiğini ima etmiştir. İşte ben bu risalede verdiğim örnek ve izahlarla, bu mecruh ve merdud düşüncelerden dolayı oluşan vehimleri gidermek için çaba harcadım.⁶¹

Atûfî'nin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Beyzâvî *kîle* ifadesiyle felsefeciler ve pozitif ilim sahiplerinin görüşlerine başvurması sebebiyle eleştirilmiştir. Atûfî'nin bu eleştirileri bertaraf etmek, Beyzâvî'nin alıntılıdığı bu ifadelerdeki kapalı kalan kısımları vuzuha kavuşturmak, yanlış anlaşılmaya müsait yerlere açıklamalar yapmak için kaleme aldığı bu risale tartışmalı konulara işaret etmektedir.

2. Eserin Şekil Açısından Sistematiği

Atûfî bu hâşiyede 31 sûreden seçtiği 98 ayete, 62 konu bağlamında Beyzâvî'nin yaptığı izah ve yorumlara açıklama ve eleştiriler getirmiştir.⁶²

Atûfî hâşiyesine konu edindiği ayetleri Kur'an'ın tertip sırasına göre sûre isminin altında zikretmektedir. Ayetin ardından Beyzâvî'nin yorumunu zikreden Atûfî alıntıyı *inteha makaluhu* (Beyzâvî'nin sözü sona erdi) ifadesiyle sonlandırır.

⁶¹ Atûfî, *Mir'âtu't-te'vîl*, Damad İbrahim Paşa nr. 215, vr. 114b-116a.

⁶² Bu sûre ve ayetleri burada zikredebiliriz. Bakara, 2/30, 54, 93, 154, 177-178, 204, 219, 253, 255; Âl-i İmrân, 3/32-35, 112, 169-170, 178; Maide, 5/67, 112-115; A'raf, 7/54, 143, 172; Berâe, 9/25-26, 129; Yunus, 10/6, 48-49; Yusuf, 12/6; Hicr, 15/28-29; Nahl, 16/15, 49; Kehf, 18/60; Taha, 20/9-14, 24-28, 43; Enbiya, 21/16-17; Hac, 22/3-4, 55; Müminun, 23/1-2; Nur, 24/34-35, 45, 54-55; Şuara, 26/192-195; Kasas, 28/52-53, 71; Rum, 30/24; Lokman, 31/8-9, 28; Zümer, 39/42, 55; Fetih, 48/3; Kaf, 50/6, 16; Necm, 53/4, Rahman, 55/46, 52; Saf, 61/10; Mülk, 67/1; Hakka, 69/40; Cin, 72/1; Tarık, 86/1-8; A'lâ, 87/6; Fecr, 89/27-30.

Daha sonra kendisi; *nazarun*,⁶³ *fîhi nazarun*,⁶⁴ *nazarun min vechey*⁶⁵ ve *nazarun min vücûhin*⁶⁶ gibi ifadelerin ardından Beyzâvî'nin ilgili yorumunu eleştirir.

Beyzâvî'nin görüşlerindeki kapalı ve muğlak yerleri gidermek, kısa geçilen yerleri genişletmek ve ilave bilgiler eklemek ve yanlış anlaşılmaya müsait yerlerine izahlar getirmek için; *fîhi makâlün*,⁶⁷ *fîhi bahsun* (araştırma)⁶⁸, *fîhi bahsun min vücûhin* (birkaç yönden araştırma)⁶⁹, *tavzîh* (açıklama),⁷⁰ *teznîb* (ilave),⁷¹ *tezyîl* (ek)⁷² *fîhi kelamun*,⁷³ *ekûlü* (derim),⁷⁴ *yürîdu bi kavlihi* (bu sözüyle şunu demek istemiştir),⁷⁵ *fa'lem* (bil ki)⁷⁶ ifadelerini kullanır.

Çok az da olsa Atûfî metin içerisinde zihninden ürettiği bir soruya *fein kulte* (dersen)/*kultu* (derim)⁷⁷, *fein kîle* (şöyle denilirse)/*ucîbu* (şöyle cevap veririm)⁷⁸, *velikâilin en yekul* (birisini şöyle diyebilir)⁷⁹ şeklindeki klasikleşmiş diyalektik üslup eşliğinde cevap verir.

3.Eserde Kullanılan Kaynaklar

Atûfî, risalesinde yararlandığı kaynakları metin içerisinde zikretmiştir. Eleştiri, izah, açıklama ve yorumlarını yaparken; Gazzalî'nin (ö. 505/1111) *Tehâfutü'l-felâsife*, Zemahşerî'nin *Keşşâf*, Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi't-tefsîr*, Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl*, Ebu'l-Berekat en-Neseffî'nin (ö.710/1310) *Medâriku't-tenzîl*, Babertî'nin (ö.786/1384) *Tuhfetu'l-ibrâr*, Muhammed b. Halef b. Hamdan'ın (ö. 400/1010) *el-Mu'cizât*, Sağânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr* adlı eserlerine, kendi eserlerinden ise *Ravdu'l-insan* ve *Keşfu'l-Meşârik* adlı iki eserine atıfta bulunur. Ayrıca, Eş'arî (ö. 324/935), Maturidî (ö. 333/944), Bakıllânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebu İshak el-İsfarâyînî (ö.418/1027), İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249) gibi ulemanın sadece isimlerini zikrederek görüşlerine atıfta bulunur. Yer yer bazı ulema, bazı muhakkikler, bazı sûfler, bazı müfessirler diyerek isim ve eser belirtmeden nakillerde bulunmaktadır. Felsefecilerden bazen

63 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 6a, 12a, 14a, 102b.

64 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 4b, 6a, 7a, 11a, 13b,36a, 45b, 57a, 82b, 103b, 108a, 113b.

65 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 47a, 58b, 105a.

66 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 11a, 12a, 15a, 40b, 56b, 60a, 65b, 74a.

67 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 86a, 104a.

68 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 43b,88a.

69 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 80a.

70 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 6b.

71 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 9a, 54a, 83a

72 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 91b.

73 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 50b, 95a, 67b, 99a.

74 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 16a, 19a.

75 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 45a

76 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 17a.

77 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 55b, 108b.

78 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 58b.

79 Atûfî, *Mir'ât*, vr. 89b.

ehl-i felâsife bazen de *ehl-i keşl ve'l-hevâ* diye bahseder, onların cismani haşr ve gaybi varlıkların mahiyeti hakkındaki görüşlerine eleştiriler getirir.

4. Eserde Tartışılan Konular

Atûfi çeşitli sûrelerden seçtiği 98 ayete dair Beyzâvî'nin tefsirinde yaptığı bazı yorumlara açıklama, ilave ve eleştiri mahiyetinde yazdığı bu hâşiyede çeşitli konulara temas etmiştir. Bunları şu başlıklar altında toplayabiliriz.

a. İtikâdi konular: Bu risalede meleklerin mahiyeti, şehitlerin diri olması meselesi, münafıkların dünya hayatına bakışı, peygamberlerin birbirlerine üstünlüğü, salih kulların cennete girmesi, Allah'ın kafirlere mühlet vermesi, Allah'a uyku ve uyuklamanın gelmemesi, tebliğin mahiyeti, bezm-i elest (misak), iki cennet meselesi, Allah'ın yaratması ve diriltmesi, rüyanın mahiyeti, rüya-nübüvvet ilişkisi, vahyin iniş biçimi ve mahiyeti, kıyamet, cinlerin mahiyeti, ölüm-ruh-uyku ilişkisi, ruhun mahiyeti ve ecel konuları işlenmiştir.⁸⁰

b. Önceki peygamberler ve kavimleri: Yine bu risalede; Hz. Musa'nın dilinin peltekliliği, Tur dağına çıkması, mucizeleri, Rab tarafından kendisine nida edilmesi, kavminin buzağıya tapması, buzağı sevgisi, Yahudilerin zilletten kurtulması, Musa-Hızır buluşması, Musa'nın Allah ile buluşması, Hz. İsa ve mucizeleri, gökten maide (sofra) indirilmesi, Ehl-i kitab'ın Kur'ân'ı tasdik etmeleri gibi konular tartışılmıştır.⁸¹

c. Bilimsel konular: Beyzâvî yaşadığı dönemde geçerli olan ve bilimsel veriler çerçevesinde bazı ayetlere yaptığı yorumlara kendisinden yaklaşık iki buçuk asır sonra yaşayan Atûfi farklı yorumlar yapmıştır. Bu risalede; göklerin ve yerin yaratılışı, arş ve mahiyeti, gece ve gündüzün ardı ardına gelmesindeki hikmet çerçevesinde ilim-marifet-tefekkür ilişkisi, tefekkür-tedebbür ilişkisi, yaratılış, nefis ve ruh tartışmaları, dağların yaratılmasındaki hikmet, yer ve göklerin bitişik yaratılması, her canlının sudan yaratılması, göklerin direksiz yaratılması ve çatlak olmaması, şah damarı, kan dolaşımı ve üreme sistemi (sulb/teraib) ile ilgili görüş ve düşünceler dile getirilmiştir.⁸²

d. Ahkam ve sosyal içerikli konular: Bu konuda fazla detay yoktur. Sadece birr (Bakara, 2/177) ayetinin ifade ettiği konular, içkinin fayda ve zararından bahseden ayet ve kısasta diyet meselesi üzerinde durulmuştur.⁸³

e. Siyer: Sahabeye vaad edilen fetih, malları ve canlarıyla yaptıkları cihaddan dolayı dünyada ve ahirette nimet ve sevaba nail olmaları ve Huneyn'de yenilmelerinin sebepleri gibi bir iki konuya değinilmiştir.⁸⁴

⁸⁰ Atûfi, *Mir'ât*, vr. 4b, 7a, 11a, 18ab, 31ab, 34ab, 47ab, 54ab, 102ab, 108ab, 113ab.

⁸¹ Atûfi, *Mir'ât*, vr. 6ab, 13ab, 14ab, 15ab, 29ab, 58ab, 59ab, 63ab, 80ab, 84ab.

⁸² Atûfi, *Mir'ât*, vr. 27ab, 28ab, 40a, 43a, 54ab, 66ab, 76ab, 95ab, 96ab, 109ab.

⁸³ Atûfi, *Mir'ât*, vr. 10b, 11a, 12ab.

⁸⁴ Atûfi, *Mir'ât*, vr. 36ab, 93ab, 94ab.

f. Ulûmu'l-Kur'an konuları: Eserde üslûbu'l-Kur'ân, siyak-sibak ilişkisi, fâsıla, gibi usûl konuları, bazı kavram ve kelime tahlilleri, iştikakları ve i'rab konuları gibi dilbilimsel konular işlenmiştir.⁸⁵

5. Eserde Takip Edilen Şerh Metodu

Atûfî bu ayetlerin tefsirlerinden izaha muhtaç gördüğü yerleri açıklamış, *ekûlü* kelimesiyle başlayan cümlelerde Beyzâvî'nin yorumlarına tavzîh ve tashîh mahiyetinde kendi kanaatlerini eklemiştir. İzahları daha ziyade ayetlerin tefsirlerine ve bu hususta bilinmesinde fayda mülâhaza ettiği yukarıda zikrettiğimiz ahkâm, itikâd, tarih ve gramere ait bilgileri içermektedir.⁸⁶

Atûfî, siyak sibaka dikkat çekmiş, varsa ayetin sebab-i nüzûlüne işaret etmiştir. Mesela; Yunus sûresinin 6. ayetinin sebab-i nüzûlü hakkında İbn Abbas'ın "Mekke ehli Rasulullah'a bize bir mucize getir sana inanalım, deyince bu ayet indi" rivayetini zikretmiştir.⁸⁷ Ayetlerin tefsirinde diğer ayetlerle bağlantı kurmuş, ayeti izah eden diğer ayetleri zikretmiştir. Çok az da olsa Arap şiir ve darb-ı mesellerinden istişhadda bulunduğu da olmuştur.⁸⁸

a. Rivayetle Tefsir

Atûfî ayetlerin tefsirinde diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de hadîsleri ve rivayetleri kullanmış, ayeti hadîs, sahabe kavli ve tabiûndan gelen rivayetlerle açıklamıştır. Namazda huşunun mahiyeti hakkında Hz. Ali, İbrahim en-Nehaî ve Hasan Basrî'nin görüş ve sözlerine yer vermiş, huşu ile ilgili hadîsleri zikretmiştir.⁸⁹ Mesela; bezm-i elest ayetinin yorumunda ilgili rivayetleri zikrettikten sonra; "doğru olan, ayeti sahabe, tabiûn ve müfessirlerin çoğunluğunun kabul ettiği görüşlere göre yorumlamaktır" diyen Atûfî rivayetlerin değerine vurgu yapmış ve bazen işârî yoruma da eleştiri getirmiştir.⁹⁰

Ancak bu risalede rivayet ettiği hadîslerin kaynağına işaret etmemiş, ayetlerin tefsirinde delil olarak kullandığı rivayetlerin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Dirayet tarzında yazılan bir tefsire yazdığı bu kısa hâşiyede önemli sayılabilecek miktarda rivayete yer vermesine rağmen Sağânî'nin *Meşârık*, Babertî'nin yazdığı *Tuhfetu'l-ibrâr* ve bu esere kendisinin yazdığı şerhin dışında herhangi bir hadîs kaynağına başvurmamıştır. Eserinde zikrettiği rivayetlerin isnadını zikretmemiş, bazen *ruviye* ifadesiyle ve sadece sahabe ismini zikrederek nakilde bulunmuştur. Beyzâvî'nin rivayetlerine herhangi bir eleştiri getirmemiş, itikâdî konularda ahâd hadîsleri delil olarak kullanmış,

⁸⁵ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 45a, 47a, 68a, 72ab, 79ab, 106ab.

⁸⁶ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 411.

⁸⁷ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 44a.

⁸⁸ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 54b, 95b.

⁸⁹ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 69ab-70a.

⁹⁰ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 35b.

genel olarak nasları zahiri anlamda yorumlamış, az da olsa işârî yoruma da başvurmuştur.⁹¹

b. Dirayet Tefsiri

Atufî'nin bu hâşiyesinde kullandığı metodlardan birisi de dirayettir. Onun bu eserinde ele aldığı üç alt başlık altında değerlendireceğiz.

ba. Dilbilimsel Tefsir

Dil açısından önemli tefsirlerden biri olan Zemahşerî tefsirinin amme cüzüne bir hâşiye yazan Atûfî, bu eserinde haklı olarak filolojik konular üzerinde detaylı bir şekilde durmuştur. Ne var ki incelemekte olduğumuz *Mir'âtu't-Te'vîl* adlı eserinde ise gramatik analizlere fazla temas etmemiştir.

Tartıştığı gramatik konularda zaman zaman i'rab tahlilleri yapmış, ayetlerde takdim-tehir, atıf-bedel, istisna gibi nahiv konularına değinmiştir. Kavramların ve kelimelerin anlamlarının tespitinde rivayetlerden istifade etmiş, bazı anlam tespitlerinde Beyzâvî'yi eleştirmiştir.⁹² Örneğin melik-mâlik kelimesinin anlamlarıyla ilgili olarak Zemahşerî/Beyzâvî karşılaştırması yapmıştır.⁹³ Kürsî ayetinde "*sinetün*" kelimesinin anlamının tespitinde "*nu'as*", "*katûr*" ve "*nevm*" kelimeleriyle birlikte değerlendirmede bulunmuştur.⁹⁴

bb. İşârî Tefsir

Atûfî bazı ayetlere işârî yorumlar yapmış, ancak işârî yorumların ayetteki kelimenin mantûkî ve mefhûmî manasına ters düşmemesi gerektiğini savunmuştur. Mesela; gökten sofranın (maide) inmesinden maksadın bilgi hakikatlerinin inmesi olduğunu ifade ettikten sonra, vücudun gıdasının yiyecek, ruhun gıdasının da bilgi olduğunu ifade ederek sofrada sunulanların işârî anlamının bilgi olduğuna dair Beyzâvî'nin yaptığı yorumu kabul eder. Ayetlerin zahirî anlamları olduğu gibi batınî ve işârî anlamlarının olduğunu, bu anlamları herkesin idrak edemeyeceğini, bu tür ifadelerin Kur'an'ın sırları olduğunu zikreder.⁹⁵

Yine Atûfî, her canlının sudan yaratıldığını belirten (Nur, 24/45) ayetin zahiri yorumlarını zikrettikten sonra, her canlının aslında Peygamberimizin ruhundan yaratıldığını, çünkü Hz. Peygamber'in "*Allah'ın yarattığı ilk şey benim ruhumdur*" buyurduğunu, mevcudatın özü olduğunu, ruhundan inci ve cevher

⁹¹ Hızır Yağcı, Beyzâvî'nin "*Envârü't-tenzîl*" Adlı Eserine, Atûfî'nin Yazdığı "*Mir'âtu't-te'vîl*" Adlı Hâşiyesinde Rivayet Kullanımı, s. 21.

⁹² Atûfî, *Mir'ât*, vr. 68b.

⁹³ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 100ab.

⁹⁴ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 5a.

⁹⁵ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 21ab.

olarak bahsedildiğini, her şeyin Hakikat-ı Muhammediye'den meydana geldiğini bazı tasavvuf alimlerinin görüşlerine dayandırarak işârî yorum yapar.⁹⁶

Atûfî, Beyzâvî'nin bazı işârî yorumlarını kabul ederken bazılarını eleştirmekten çekinmez. Mesela; buzağıya tapanların cezasını belirten Bakara sûresi 2/54. ayetin yorumunda Beyzâvî; "birbirinizi öldürün veya şehvi şeylerden uzak durun" şeklinde iki yorum yapmıştır. İkinci yorumu uygun bulmayan Atûfî bunun sembolik bir yorum olduğunu ifade ettikten sonra, ulemadan mütevâtir olarak nakledilen birinci görüşü iptal eden bir yorum olduğu için bunun kabul edilemeyeceğini söyler.⁹⁷

Atûfî, rüya, ilham ve keşfin bilgi değerinin olduğunu kendisinin gördüğü bir rüyayı da anlatarak kabul eder⁹⁸, keza Musa'nın Tur dağında ilâhi kelâmı işitmesinin sadece peygamberlere has olmadığını bazı evliyanın da bu tür sesleri duyabileceğini hocasından örneklendirerek açıklar.⁹⁹

bc. Bilimsel Verilerle Tefsir

Beyzâvî'nin bilimsel verileri ifade eden ayet yorumları ve Atûfî'nin de bu konularda eleştiri ve açıklamaları dönemin bilim anlayışını yansıtmaktadır. Bu sebeple ayetlere getirdikleri bu izahlar günümüz bilimsel anlayışına ters düşebilmektedir. Örneğin "*sizi sarsar diye ağırlıklar (dağlar) bıraktı.*" (Nahl, 16/15) ayetine Beyzâvî şöyle bir yorum getirmiştir: "Yer dağlar yaratılmadan önce hafif ve tabiatı itibariyle basit bir küreydi. Gök cisimleri gibi dönerek hareket ediyor ya da hafifliğinden çalkalanıp duruyordu. Üzerinde yaratılan dağlar ağırlığını merkeze doğru yöneltti, adeta onu hareket ettirmeyen kazıklar gibi oldu. Ya da şöyle denilmiştir (kîle): Allah yeri yarattı, çalkalanmaya başlayınca melekler: "Ya Rabbi, kimse bunun üzerinde yaşayamaz, dediler. Bunun üzerine dağlar yaratıldı." Atûfî yeryüzünün hafifliğinden dolayı sarsıldığını ve dağların ağırlığıyla merkeze doğru yöneldiklerini kabul etmez. Bu tür görüşleri savunan felsefecilerin batıl düşünce ve ıstılahları karşısında susmanın daha evla olduğunu ve bunların ıstılahlarıyla ve batıl düşünceleriyle tefsir yapmanın doğru olmadığını savunur.¹⁰⁰ Bu konuyla alakalı benzer bir düşünce Lokman sûresinin 10. ayetinde zikredilmiştir. Bu ayetin yorumunda Beyzâvî, yerin cüzlerinin (parça/atom) birbirine benzemesi parçaların yerlerinin değişmesine sebep olduğunu ifade eder. Atûfî, bu görüşün ilâhi ihtiyarı kabul etmeyen *ehl-i keşl* diye tabir ettiği felsefecilere ait olduğunu söyler. Meşhur rivayetlere göre dağların yaratılmasının hikmetinin bir gemi gibi yeryüzünün su üzerinde çalkalanmasından dolayı olduğunu, Allah'ın yeri köklü dağlarla teskin

⁹⁶ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 77b. Atûfî bu yorumun kaynağını belirtmez. Ancak bu yorumu Bursevî, Necmüddin Dâye'nin *Bahru'l-Hakâik* adlı tefsirinden iktibas etmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul, 1320, VI, 168.

⁹⁷ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 6a.

⁹⁸ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 103a.

⁹⁹ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 65b.

¹⁰⁰ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 56ab.

etmesinin, geminin çapayla denizin üstünde teskin edilmesine benzediğini belirttiikten sonra, dağların yaratılmasındaki hikmetin dünyayı sabitlemek ve yaşanılır bir yer haline getirmek için olduğunu vurgular. Bu açıklamaların ardından Atûfî, Allah'ın fiillerindeki hikmetlerin tafsilatına erişilmeyeceğini, Allah'ın alim ve hikmet sahibi, kullarının bu zannî bilgilerine karşı müsamahalı ve anlayışlı olduğunu söyleyerek bu tür yorumların zannî yorumlar olduğuna dikkat çeker.¹⁰¹ Beyzâvî'yi felsefecilerin etkisinde kalmakla eleştiren Atûfî, göklerin tabakalarının önceden bitişik olduğu görüşünü felsefecilerin savduklarını, Beyzâvî'nin bu ayete yaptığı yorumun zahirinden onların etkisinde kaldığının anlaşıldığını belirtir.¹⁰²

Bazen dönemin fenni bilimlerinin verilerini esas alan yorumlarda Beyzâvî'nin yerine Zemahşerî'nin yorumunu tercih eder. Örneğin “*göklerde herhangi bir çatlak göremezsin*” (Kaf, 50/6) ayetinde Beyzâvî gökyüzü tabakalarının pürüzsüz ve birbirine yapışık olduğunu söyler. Bu görüşün zahirinden, feleklerin arasında herhangi bir geçişin olmadığını anlaşıldığını söyleyen Atûfî sözlerini şöyle sürdürür: “Oysa biz daha önce İsa ve İdris'in gökyüzünün tabakalarında gezindiğini söylemiştik. Eğer bu tabakalar birbirine yapışık olsaydı, bu mümkün olmazdı. Burada Zemahşerî'nin gökyüzünde ayıp, kusur ve çatlak olmadığını ifade ettiği görüş daha isabetlidir.”¹⁰³

Atûfî'nin bazı yerlerde bilimsel izahlara fazla yer verdiği de görülmektedir. Örneğin; Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğunu ifade ettiği ayette (Kaf, 50/19) insandaki atar damarlar ve dolaşım sisteminden bahsetmektedir. Bazı ayetlerin yorumunda ise tıp ilmiyle uğraştığını gösteren geniş bilimsel yorumlara yer verdiği görülmektedir. Mesela içkinin zararlarından bahsederken bu konuda detaylı bilgiler verir. Beyzâvî'nin haram kılınmazdan önce inen içkinin kesin zararına rağmen bir takım faydalarının da olduğunu bildiren ayeti izah ederken içkinin birkaç yönden faydası olduğunu izah etmiştir. Atûfî onun içkiye dair bu görüşlerini kabul etmemiş ve eleştirmiştir.¹⁰⁴

6. Zemahşerî/Beyzâvî Karşılaştırması

Atûfî zaman zaman ayetlerin yorumunda Zemahşerî'ye atıfta bulunarak Beyzavî ile karşılaştırmalar yapmış, özellikle dil ve i'rab tartışmalarında Zemahşerî'nin görüşlerini tercih etmiştir. Mesela Nur sûresinin 55. ayetinde Allah müminlere kafirlerin mülklerini kendilerine vereceğini va'd etmektedir. Bu va'din yerine gelmesi için onların kulluk yapmaları ve ihlaslı olmaları şartı getirilmiştir. Ayette geçen *ve ya'budûnenî* ifadesi, hal cümlesi mi, yoksa ibtidaiyye cümlesi mi olduğu konusunda Beyzâvî, hal cümlesi olmasının, Zemahşerî ise ibtidaiyye

¹⁰¹ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 88b-89a.

¹⁰² Atûfî, *Mir'ât*, vr. 95ab.

¹⁰³ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 95ab.

¹⁰⁴ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 12b-13ab.

cümlesi olmasının daha uygun olacağını gerekçeleriyle ifade etmiştir. Atûfî, Zemahşerî'nin görüşünü tercih ettiğini belirttikten sonra sebebini şöyle vurgular: “*Arapça'nın inceliklerine vakıf olan ve üslûp özelliklerini dikkatlice inceleyen bir kimse bizim Zemahşerî'nin görüşlerini niçin tercih ettiğimizi anlar*”¹⁰⁵ Bu risalesinde Zemahşerî'ye on iki yerde atıf yapan Atûfî, bazı konularda onu övdüğü gibi bazen de eleştirmekten geri durmamıştır.¹⁰⁶

B. Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Keşşâf

Bu eser Atûfî'nin, *Keşşâf* tefsirinde yer alan 30. cüz'ün ihtiva ettiği sureler hakkında yazmış olduğu hâşiyedir.¹⁰⁷ Süleymaniye kütüphanesinde nüshaları bulunan bu eserin ismi farklı şekillerde zikredilmiştir. Bu eserin isimlerini nüshalarıyla birlikte şöyle zikredebiliriz.

a. Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa, 216 numarada kayıtlı Ebru desenli kapak, sayfalar 19 satır olup başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır, 132 varaktır. Eserin ismi; *Kitâbu'l-hall fi şerh-i âhiri'l-Keşşâf* olarak tespit edilmiştir.

b. Süleymaniye Ktp. Amcazade Hüseyin Paşa, 69 numarada kayıtlı, sayfa 15 satır olup 210 varaktır. Yazım tarihi h. 927 olarak kaydedilmiştir. Eserin ismi bu nüshada *Kitabu'l-hall fima 'udile min mezâlık'l-mahal* olarak tespit edilmiştir.

c. Süleymaniye Ktp. Yenicami, 144 numarada kayıtlı olup sayfa 15 satır olup 193 varaktır. Bu nüshada eserin ismi *Hâşiyetü'l-Keşşâf li'l-Atûfî* olarak kaydedilmiştir.

d. Süleymaniye Ktp. Murad Molla, 288 numarada kayıtlı olup kırmızı deri kapaklı, sayfa satır sayısı 23 olup 104 varaktır. Eserin ismi *Kitabu'l-hall fima 'udile min mezâlık'l-mahal* olarak belirtilmiştir.

e. Süleymaniye Ktp. Reisü'l-Küttâb 45 numarada kayıtlı kırmızı kapaklı satır sayısı 15 olup 191 varaktır. Bu nüshada eserin ismi *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf bi hattı müellifi li'l-Atûfî* (Tefsîr-i 'Amme) olarak kaydedilmiştir.

f. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt 7050 numarada kayıtlı olup 201 varaktır.

g. Beyazıt devlet Ktp. Veliyyuddin Efendi, 394 numarada kayıtlı olup 77 varaktır.

h. Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa 263 numarada kayıtlı kırmızı meşin kapaklı olan bu eser 223 varaktır. Eserin ismi *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf li Mevlana Atûfî 'alâ cüzi'n-nebe ilâ âhirihi* olarak tespit edilmiştir. Eserin ferağ kaydı Muharrem 927 olarak kayıtlıdır. Eserin tanıtımını bu nüsha üzerinden gerçekleştireceğiz.

¹⁰⁵ Atûfî, *Mir'ât*, vr. 79a-b.

¹⁰⁶ Eleştiri ve övgüleri için bk. *Mir'ât*, vr. 12a, 15a, 31a, 67a, 76b, 78a, 79a, 81b, 94a, 107a.

¹⁰⁷ Zemahşerî'nin tefsirine yazılan şerh, hâşiye ve ta'liklerin listesi için bk. Şükrü Maden, “Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü”, s. 187-191.

1. Eserin Yazılma Sebebi

Eser Allah'a hamd, Rasulüne salat ve selamdan sonra, "Ey Peygamber müşriklere söyle ki; bu beldeyi (Mekke) kutsal kılan ve bütün her şeyin sahibi olan Allah'a kulluk etmekle emrolundum" (Neml, 27/91) ayetiyle başlar. Atûfî, bu ayetin Mekke'nin idare ve tasarruf yetkisi kimin elinde ise, bütün İslam beldelerinin idare ve tasarruf yetkisinin o kimseye ait olduğuna işaret ettiğini, dolayısıyla bunun da her müminin Mekke'yi ve diğer İslam beldelerini koruyan ve idare eden kimseye dua etmesi gerektiğine işaret ettiğini belirtir. Bu girişten sonra Osmanlı Padişahlarına dönemindeki II. Beyazıt'tan başlamak üzere dua eder.

Daha sonra Atûfî, *Keşşâf* tefsirinin 'Amme cüzündeki sureler üzerine çeşitli hâşiyeler kaleme alındığına, özellikle bu sureler namazlarda okunduğu için anlamlarının bilinmesine şiddetle ihtiyaç duyulduğuna dikkat çeker. Bu sebeple kendisinin bu konuda bir hâşiye yazmak istediğini, eserine de *Kitabu'l-hall fî mâ a'dade min mezâlık'l-mahall* ismini verdiğini belirtir.¹⁰⁸ Eserini yazma sebebini belirttikten sonra Nebe Sûresi'nin tefsirine başlar. Sûre isimlerini ve nerede indiğini zikrettikten sonra Zemahşerî'nin ifadelerini *kale ez-Zemahşerî*, ayetin açıklamalarıyla ilgili hâşiyedeki diğer görüşleri *kavluhu* şeklinde belirtmiştir. Bazen metinde *fe in kîle* (şöyle sorulursa) *ücîbu/kultü* (şöyle cevap veririm/söylerim) şeklinde¹⁰⁹ ifadelerle yer verilmekle birlikte genelde Zemahşerî'nin sözünün sonuna *inteha makâlu'l-musannıf* (Eser sahibinin sözleri sona ermiştir) ifadesini belirttikten sonra *fîhi makâlun* (Bu konuda farklı görüşler vardır) ifadesiyle başta kendi görüşleri olmak üzere farklı görüşleri serdedir.¹¹⁰

2. Eserde Kullanılan Kaynaklar

Kaynak olarak; Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr fi't-tefsîr*'inden bol miktarda atıfta bulunan Atûfî, Vahidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasît* adlı tefsirinden¹¹¹ ve Beyzâvî'nin tefsirinden yararlanır. Bazen de *ba'zu kütübi't-tefsîr* diyerek eser ismi belirtmeden tefsir kaynaklarına atıfta bulunur. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), Sibeveyh (ö. 180/796), Kisaî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822) ve Kutrub (ö. 210/825) gibi bazı dil alimlerinin ismini vererek atıfta bulunurken bazen de *ba'zu'n-nahviyyîn* diyerek isim belirtmeden atıfta bulunmuştur. Önemli ölçüde kelimelerin anlamlarının tespitinde ve gramatik tahlillerinde şiiirlerden istişhadda bulunmuştur. Arap şairlerinden Antere b. Şeddâd (ö. m. 614), Lebîd b. Rebî'a (ö. 40/660), Ahtal (ö. 92/710), Ebu's-Şa'sa el-'Accâc (ö. 97/715), Ferezdak (ö. 114/732) ve Abdullah b. Ömer Cerîr'in (ö. 115/733)¹¹² şiiirlerinden yararlanmıştıdır. Dil alimi Ebu'l-Feth Nasıruddin el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-*

¹⁰⁸ Atûfî, *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, Şehit Alipaşa, nr. 263, vr. 4a.

¹⁰⁹ Atûfî, *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 4b, 7b, 14a

¹¹⁰ Atûfî, *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 32a.

¹¹¹ Atûfî, *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 149a.

¹¹² Atûfî, *Hâşiye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 68b, 87b, 154b, 159a, 162b, 163a.

*Muğrib fi tertibi'l-mu'rib*¹¹³ ve Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-sihâh*¹¹⁴ adlı eserlerinden yararlanılmış, az da olsa fikhî meselelere temas ettiği yerde *kale sahibu'l-hidaye* diyerek Hanefî fıkıh kitabı *Hidâye*'nin müellifi Burhâneddin el-Merğînânî'ye (ö. 593/1197) atıf yapmıştır.¹¹⁵

3. Eserde Takip Edilen Şerh Metodu

Atûfî hâşiyesinde genellikle *Keşşâf* tefsirindeki anlaşılması zor ve izaha muhtaç yerleri izah etmeye, i'rab ve belâgat tahlillerine ağırlık vermeye ve meşhur kıraat vecihlerinden de yararlanmak suretiyle daha rahat anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.¹¹⁶

Atûfî genelde bu hâşiyesinde gramer tahlilleri yapar. İştikak, lügat, sarf-nahiv ve i'rab konularına geniş yer verir. Kelimelerin kök anlamları hatta bazen *bi't-Türkiyyi* ifadesiyle kelimenin Türkçe, *bi'l-Farisiiyyi* ifadesiyle Farsça karşılığını verir. Bazı kelimelerin anlamlarının tespitinde sahabe ve tabiûndan nakiller yapar. Zaman zaman Kadı Beyzâvî tefsirinden de nakillerde bulunarak karşılaştırmalar yapar. Mesela *ahkâb* kelimesiyle ilgili olarak İbn Mesud (ö. 32/653), Katade (ö. 54/674), Mücahid (ö. 104/722) ve İbn Cüreyc'den (ö. 150/777) nakillere yer verir.¹¹⁷ Kelimelerin anlamlarının tespiti konusunda Arap şiirlerinden istihadda bulunur. Mesela ayette (Tekvir, 81/17) geçen *عسعس* fiilinin *أدير* anlamını ifade ettiğini şu beyitteki kullanım biçimiyle örneklendirir.

حتى اذا الصبح لها تنفسا وانجاب عنها ليلها وعسعسا

“Sabah onun (güneş) için nefes aldığı ve gecesi onun gelişiyile birlikte ardına dönüp gittiğinde”¹¹⁸

Atûfî bazen kavramlar arasındaki ilişkileri irdeler. Mesela; sübat (rahatlık, istirahat) kelimesiyle mevt (ölüm) arasındaki benzerlikleri açıklar.¹¹⁹ Müradif kelimelerin anlamları arasındaki farklara dikkat çeker. Mesela; *نزع* ile *نشط* fiilleri, *خضوع* ve *خشوع* kavramları arasındaki anlam farklarına değinir.¹²⁰ Kelimelerin luğavî anlamlarına ilaveten mecâzî anlamlarını da belirtir. Mesela; *البرد* kelimesinin mecâzî anlamının uyku olduğuna dikkat çeker.¹²¹ Zaman zaman kıraat farklılıklarına değinir. Mesela *vifâken* kelimesinin *viffâken* şeklinde okunabileceğini söyler.¹²² Az da olsa fıkıh konularına temas eder. Mesela alışveriş konusundan

113 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 35b.

114 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 93a.

115 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 79a.

116 Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 410.

117 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 22ab.

118 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 70b-71a.

119 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 11ab.

120 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 29b; 88b.

121 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 24a.

122 Atûfî, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 14a.

bahsederken nüzûl dönemi öncesi cari olan alışveriş çeşitlerinden bahseder.¹²³ Tilavet secdesi ile ilgili tartışmalara yer verir.¹²⁴ İtikâdî konulardan ba's, kader ve büyük günah meselesi üzerinde durur. Bu konularda fikir beyan eden fırkalar hakkında bilgi verir.¹²⁵

Nebe sûresinin tefsirinde gece karanlığının hikmeti hakkında bilgiler verir. Maniheizm'deki düalist yaklaşıma değinerek "Nur (ışık) da hayır vardır, bütün kötülükler ise zulmetten kaynaklanır" der.¹²⁶

Ayetlerin yorumuyla ilgili zikrettiği rivayetler bu risalede azdır. Bunları zikrederken isnad vermeden genelde *ruviye* lafzıyla zikreder. Hadîsin sıhhati hakkında genelde bir değerlendirmede bulunmaz. Ancak çok az da olsa hadîsin zayıf veya uydurma olduğunu belirtir. Mesela, "*Kaderiyye bu ümmetin mecûsileridir*" hadîsini zikrettikten sonra *kîle* lafzıyla bu hadîsin uydurma olduğunu belirtmiş, ancak kaynak zikretmemiştir.¹²⁷

Tıp ilmiyle uğraşması nedeniyle bazı bilimsel veriler çerçevesinde ayetleri tefsir ettiği görülmektedir. Mesela; Tîn sûresinde zikredilen incir ve zeytin meyvelerinin mide ve bağırsaklara sağladığı faydalar üzerinde durmaktadır.¹²⁸

Sebeb-i nüzûl ile ilgili az da olsa rivayetlere yer verir. Mesela Zilzâl sûresinin sebeb-i nüzûlü hakkında şu rivayete yer verir: Rasulullah Hz. Ebubekir ile yemek yerken (*men ya'mel miskale zerretin*) ayeti nazil oldu. Rasulullah elini yemekten çekerek şöyle buyurdu: "Kim dünyada bir iyilik yaparsa karşılığını ahirette görür. Kim dünyada bir kötülük yaparsa onun karşılığını ise dünyada musibet ve hastalık olarak görür. Kim zerre miktarı iyilik yaparsa cennete girer."¹²⁹

Sonuç

Osmanlı medreselerini dönemin şartları çerçevesinde değerlendirecek olursak bu müesseselerin; önemli ilmi faaliyetleri yürüten ve sonraki nesillere aktaran temel kurumlardan biri olduğu görülecektir. Ancak bu dönemle ilişki ve irtibatımız kopunca gerekli araştırma ve incelemeler yapıl(a)madığı için ya bu dönem kayıp bir halka olarak görmezlikten gelinmiş ya da hiçbir değerlendirme ve bilimsel eleştiri yapmadan bu dönem karalanmaya çalışılmıştır. Örneğin; Fazlurrahman bu dönemle ilgili olarak tefsire dair yapılan hâşiyeye çalışmalarının gramer ve dil meselelerine boğulduğu için Kur'an'ın mesajına vurgu yapamadığı ve insanları Kur'an'ın mesajından uzaklaştırdığı şeklinde bir eleştiri getirmektedir. İncelediğimiz bu küçük çaplı hâşiyede tartışılan konulara baktığımızda bu tür

¹²³ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 80a-b.

¹²⁴ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 89a.

¹²⁵ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 9a-b, 160a.

¹²⁶ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 15a-b.

¹²⁷ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 127a-b.

¹²⁸ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 138a-b.

¹²⁹ Atûfi, *Hâşiyeye 'ala tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 154b.

eleştirilerin ne kadar temelden yoksun olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin; *Mir'atu't-te'vîl* Atûfî'nin Beyzâvî'nin tefsirindeki çok az miktardaki ayetlere yaptığı yorumlara eleştirel bakabildiğini ve dönemin tartışma konularını ne kadar geniş çerçevede ele aldığını gösteren mikro düzeyde güzel bir örnektir. Bu eser hacminin küçüklüğüne rağmen belli başlı itikâdi, sosyal ve tarihi konuları ele alıp tartıştığını tespit ettik.

Yine Atûfî'nin incelediğimiz diğer eserleri tefsirin rivayet, dirayet, işârî ve dilbilimsel yönelişlerini mikro düzeyde bize sunmaktadır. Bu aynı zamanda medrese eğitimindeki ilmi seviyeyi, tartışma kültürünü, konulara eleştirel bakabilmeyi gösteren küçük bir örnektir. Müellif, Zemahşerî ve Beyzâvî gibi dil ve belâgat otoritelerinin eserlerini eleştirel bir gözle inceleyebilme cesaretini göstermiştir.

Atûfî, *Keşşâf*'ın 'Amme cüzünün ihtiva ettiği surelerle ilgili kaleme aldığı hâşiyede ise tefsirin muhteva ve metodunu dikkate alarak gramer ve dil konularına ağırlık vermiştir. Müellifin bu iki hâşiyedeki uyguladığı metodun ve tartıştığı konuların farklı olması Osmanlı döneminde hâşiyelerin gelişigüzel, methodsuz telif edilmediğini göstermektedir.

Müellifin bu iki eserini dikkate alarak bunları şu şekilde tespit ettik.

Müellif, ayeti sırasıyla; aynı muhtevayı ifade eden diğer ayetler, hadîsler, sahabe kavli ve tabiûnun görüşleriyle açıklamıştır. Bu açıklamalara yer yer kendi görüşlerini ilave ederek katkıda bulunmuştur. Kelime ve kavramların etimolojik tahlil ve istikakları üzerinde durarak, ayetlerin ifadelerini gramer kurallarıyla açıklayarak dilbilimsel (filolojik) tefsirin metodlarını uygulamıştır.

Bazı ayetlerde zikredilen bilimsel ifadelerini dönemin tıp ve astronomi alanındaki bilgileriyle yorumlayarak bilimsel verilerle tefsir metodunu uygulamıştır.

Zaman zaman işârî yorumlarda bulunmuş, bu yorum tarzının Kur'an'ın mantûkî ve mefhûmî anlamına ters düşmemesi gerektiğine dikkat çekerek bazı yorumları kabul etmemiştir.

Müellif hâşiyelerinde ele aldığı müfessirin eserindeki sadece kapalı muğlak kısımlarını açıklamak, eksikliklerini ikmal etmek, kısa geçilen yerlerde geniş açıklamalar yapmakla kalmamış kimi zaman sebeplerini zikrederek görüşler arasında tercihler yapmış, kimi zamanda gerekçelerini zikrederek eleştirilerini belirtmiştir.

Kaynaklar

Abacı, Harun, *Beyzâvî ve Neseftedeki İ'tizal Etkilerinin İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

- Abay, Muhammet, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Tefsire Hizmetleri*, Ensar Tartışmalı İlmî Toplantıları, İstanbul 2012.
- "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân Dergisi*, 1 (1991).
- Atûfî, Hayreddin b. Hıdır b. Mahmud b. Ömer, *Hâşiye ala tefsîri'l-Keşşâf li Mevlana Atûfî 'alâ cûzi'n-nebe ilâ âhirihi*, Şehit Alipaşa Ktp., nr. 263.
- Atûfî, Hayreddin b. Hıdır b. Mahmud b. Ömer, *Mir'âtu't-te'vîl*, Damad İbrahim Paşa Ktp., nr. 215.
- Ay, Mahmut, *Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri*, *Tefsir*, (ed: Mehmet Akif Koç), Ankara, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Meral Yayınları, ts.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 260-261.
- Cihan, Sadık, "Hayreddin b. Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-Atûfî "Kastamonî" ve Hadîs Eserleri", Erzurum: *A.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1979).
- Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'-Bir Histoğrafik Eleştiri Denemesi-", Ankara: *İslamiyât*, 2/4 (1999).
- Çakan, İsmail L., "Atûfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 99-100.
- Demir, Ziya, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar Vakfı Yayınları, 2007.
- Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, (çev. Alparslan Açıkgenç, Hayri Kırbaçoğlu) Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Hüsameddin, Amasyalı Abdizade Hüseyin, *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2004.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'arab*, Beyrut: Daru sadır, ts.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997.
- Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân*, 15/28 (2010).
- Karabulut, Ali Rıza, *Mu'cemu'l-mahtûtâtî'l-mevcûde fî mektebât-i İstanbul ve Anadolî*, yy., ts.
- Kaya, Mesut, "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği: Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme", *İslâmi Araştırmalar*, 33 (2015).
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1957.
- Maden, Şükrü, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü", İstanbul: *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2014).
- Maden, Şükrü, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültür ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013.
- Olçay, Osman Fevzi, *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Özdemir, Sinan, Hayreddîn Hızır el-Atûfî'nin Enzâru Şerhi'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkiki, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.)
- Özel, Recep Orhan, "Yusuf Sinânuddîn el-Amâsî (1000/1592) ve "Tebyînü'l-Mehârim" Adlı Eseri", İstanbul: *Usûl İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 20/20 (2013).
- Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *KATÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2014).
- Şensoy, Sedat, "Ta'likat", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 508-510.
- Taşköprizâde, *Şakâiku'n-nu'maniyye fi 'ulemâ-i Devlet-i Osmaniyye*, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-arabî, 1975.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâsiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 419-422.
- Uzun, Nihat, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- Yağcı, Hızır, "Beyzâvî'nin "Envârü't-tenzîl" Adlı Eserine, Atûfî'nin Yazdığı "Mir'âtü't-te'vîl" Adlı Hâşiyesinde Rivayet Kullanımı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2016).
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el- Hüseyinî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. İbrahim et-Terzi), Kuveyt: Daru ihyai't-turasi'l-'arabî, 1987.